

ՄԵԾ ՏԵՐ ՄԱՐՏԻՐՈՍ Ա. ՔՆՅՑ. ՆԻԿՈՂԱՅՈՍԵԱՆ

(1815 — 1895)

Հակառակ որ մեր ծնողքը քնիկ Կեսարացի է եւ Կեսարահայոց ժառանգ ալ ունինք անտալ նիւթեր, առկայ մեր քսանեւեթամեայ Հրապարակադրական գործունէութեան ընթացքին շատ քիչ բան գրած ենք Կեսարիոյ Հայութեան շուրջ: Մեր այս ախմայ զանցառութիւնը ժառանգ դարձունելու նրադատակաւ, ներկայ գրութեամբ պիտի ծածոթացնենք Կեսարիոյ նշանաւոր եկեղեցականներէն մին՝ որուն անունը սերունդէ սեւրունդ երախտադիտութեամբ եւ յարգանքով կը յիշուի: Այդ լուսաւոր զէմքը Մեծ Տէր Մարտիրոս Քահանայ Նիկողայոսեանն է, որուն ժառանգան Դժամեակի ցրացու ներկայ տարւոյս պիղքը:

Նախ քաջատրեւը պատճառը թէ ինչո՞ւ «Մեծ» մակդիրը կը կրէ: Պատճառը սա է որ եղած է իրեն ժամանակակից երկրորդ Տէր Մարտիրոս Քահանայ մը, որ կը կրէ Զարգարեան մականունը եւ որ պաշտօնապարձ է Ս. Աստուածածին Մայր եկեղեցին: Ծնած է Կեսարիոյ Մուշեղոսուն գիւղը 1841-ին եւ վախճանած 1914-ին: 1911-1912 թուականներուն Կեսարիոյ առաջնորդական տեղապահ եղած է: Ժողովուրդը երկու քահանայներ իրարմէ զանազանելու համար առաջինը կոչած է Մեծ Տէր Մարտիրոս, իսկ երկրորդն ալ՝ Փոքր Տէր Մարտիրոս:

* * *

Մեծ Տէր Մարտիրոս Քահանայ Նիկողայոսեան ծնած է Կեսարիա 1815 թուականին: Անպահի անունն է Գրիգոր: Որդին է Արամաճի (կտաւագործ) Նիկողայոս կամ Նիկողոս անուն անձի մը, որմէ ստացած է իր մականունը: Նախքան՝ փոքրիկ Գրիգորը նոյն իր տնիւտին մէջ կ'աւանդէ, բայց տնիւտի մը քրտնակիր այլ գործին հանդէպ ընդունակութիւնը չունի: Եւ ուսում առնել կը

փափաքի, զինք Թաղային վարժարանը կը զրկէ:

11 Փետր. 1839-ին երբ անուանի բնագէտ Ֆիզիքա Պօղոս Պատուելի Մէլիքշահեան (1788-1855) Կեսարիա կ'աքսորուի (Աւետիս Պէրպէրեան, «Պատմութիւն Հայոց», էջ 496-497), Գրիգոր Նիկողայոսեան եւ Յովհ. Կիւմիւշեան (+ 1902), որ ապագային յայտնի լարերոր մը պիտի ըլլար, իրենց ուսման պոստակը կը յաղեցնեն նշանաւոր վարժապետին աշակերտելով: Ապագայ կը պիտակնոր, հայերէնէ զատ իրմէ կը սորվի իրերէն, պարսկերէն ու ֆրանսերէն: Նոյն տարւոյ Նոյ. 2-ին Ֆիզիքա Պօղոս քաջաքօ վերադառնալէ ետք, Գրիգոր Նիկողայոսեան Ս. Մարգին եկեղեցւոյ վարժարանին ուսուցիչ կը կարգուի:

Վիճակին Առաջնորդը՝ Գաղատացի Յակոբ Նիկողայոսեան զնահատելով իր կարողութիւնները, Ս. Մարգին եկեղեցւոյ վրայ քահանայ կը ձեռնադրէ զինք: Զարգարեանն էր թէ Յիշատակարանքին մէջ (էջ 452) ձեռնադրութեան թուականը 1846 յիշուած է: Հանգուցեայ թուականաւոր բանասէր Արշակ Ալպոյաճեան ալ իր «Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ» ընդարձակ աշխատութեան մէջ (Գահիրէ, 1937, էջ 937) 1847 ներկայացուցած է: Իսկ Նալեպարեակ Կեսարացի Հայ Կաթողիկէ եկեղեցական մը՝ Հ. Բասթալ Մուլիկեան, մեզ զրկած Տէր Հօր կենսագրականին մէջ յիշեալ երկու թուականներն ալ սխալ նկատելով, 18 Ապրիլ 1854 թուականին ուղիղ ըլլալը կ'ընդունի, աւելցնելով թէ իր ձեռնադրութիւնը Պոլսոյ Պատրիարքարանէն եկած Հրահանգով տեղի ունեցած է: Իր նորձանիքը տեղւոր Առաջնորդէն ալ զնահատելով, քարոզչու արթնութիւն շնորհաւոր է եւ իր քարոզներով կարճ ժամանակի ընթացքին մեծ համբաւի ախրացած է:

Տէր Մարտիրոս Քահանայ կը նուիրուի նաև կրթական գործին: Ճեղքերն ուսումնառակը ուղղայիններէն Սարգիս Արզումանի, Յակոբ Մուրթաֆեանի եւ Յովհ. Կիւմիւշեանի նախաձեռնութեամբ, Ս. Սարգիս Եկեղեցւոյ շրջարտեր կը յաջողի հիմնել «Ճեմարան» անունով միջնակարգ վարժարան մը, որ առաջին տարին կ'ունենայ քսանչորս աշակերտներ: Վարժարանին հիմնադրութեան թուականը Վ. Չարգարեան եւ Ա. Ալպոյանեան 7 Ապրիլ 1847 արձանագրած են: Բայց Հ. Բ. Մուրթաֆեան այս թուականն ալ 1857 ըլլալով ճշգրտել, աւելցնելով՝ թէ վարժարանը կրած է նաև Գոլճ անունը:

Սոյն զարոյցը զժրխտարար, ներթափանց պատճառներով եւ մանաւանդ մեկնեալ Արզումանի մահուան հետեւանօք (բոս Մուրթաֆեանի 1860-ին) նոյն թուականին կը փակուի: Սոյն տարեթիւն ալ Վ. Չարգարեանի եւ Ա. Ալպոյանեանի մօտ 1850 է, թերեւս տղապարտեան սխալի բերմամբ: Այնուհետեւ, կրթական անխնայ մշակը Ս. Սարգիս եկեղեցւոյ աղագլին վարժարանին ուսուցիչ կը կարգուի: Քիչ վերջ կեսարիոյ մէջ առաջին տնօրէն ըլլալով կը հիմնէ աղջկանց վարժարան մը, ընթերցարան մը եւ դիւլբուլին դաստիարակեանց լսարան մը, ուր կը յաճախեն նաև չափահասներ:

Յակոբ Արքեպօս, Սերովբեանի 18 Սեպտ. 1854 թուականը պատրիարքական կոնդակաւ, Տէր Մարտիրոս Քահանայ հրաժարեալ Մեծ լուս վարդապետին տեղ ստացնողական փոխանորդ կարգուած է Կեսարիոյ Հայոթեան: Ըստ Վ. Չարգարեանի, պաշտօնավարած է հինգ կամ վեց տարի, ըստ Ալպոյանեանի՝ մինչեւ 1863: Կարծէ նշել թէ կոնդակին մէջ Տէր Հայր Երկիրս յիշուած է «գիտնական» մակերիւով:

Կեսարիոյ մէջ պատահած Ծրնկեան Մանուկեան վճճերուն ընթացքին Տէր Մարտիրոս Ծրնկեաններու կողքին գլխի գրաւած ըլլալուն պատճառաւ եւ Մանուկեաններուն ալ՝ ստացնող Տէր Յակոբ Եպիսկոպոսը պաշտպանելուն համար, վերջինս գլխի եւ ալ Քահանաներ բանադրած է (Տե՛ս Միւնաստի Էքզիստ, թիւ 58): Անդիրը մեծնալով Պատրիարքարանին ալ միջամտու-

թիւնը անհրաժեշտ դարձած է: Այս նպատակաւ 1862-ին Պոլիս զինուորական տարաքի ծառայող Սարգիս Ծրնկեանի մը կողմէն է: Նոյն տարւոյ Յուլիս ամսուն այս լուսնախառնութիւն տուած որոշումը կարելի չէ եղած Կեսարիոյ մէջ գործադրել:

Հետեւեալը Աղագլին Պատն ժողովը կը ստիպուի Յակոբ Եպիսկոպոսը եւ Տէր Մարտիրոս Քահանան Պոլիս հրաժարել, որպէսզի յիշեալ լուսնախառնութիւն ներկայանան: Երբ վերջինս մօղովաւաւ կը մտնէ, Պատրիարքը անարդարօք կը խօսի իրեն հետ: Ասոր վրայ Տէր Հայրը կը հարցնէ թէ Ա, Պատրիարք ի՞նչ ամբաստանի՞չ կը գտնուի հոն եւ ի՞նչ դատարար:

Ներկաներէն Տէր. Բարսիսի Պէյ Ֆէրուհան, Տէր Հօր արժանաւոր կրթական մը ըլլալով հասկնալով, սէտք եղած յարգանքով կ'ընծայէ իրեն: Հարցաքննութիւնէն ետք անպարտ կ'անձնակազմ, պարտաւոր որ Կեսարիոյ երթալով հնազանդութիւն յայտնէ իր հոգեւոր տիրութիւնը:

Ըստ Միւնաստի Էքզիստի 12 Մայիս 1862 թուականի համարին, այս պայքարին ամենէն կարեւոր շարժումը՝ զինուորական տուրքին բաժանման խնդիրը եղած է:

1863-ին Պոլիս վարչապետալով, Կաթիլ-Լույս Թաղը գտնուող հանրաժանութիւն Ծրնկեաններու բնակարանը կը հրկրակալուի: Հոն, Կիրակի օրերը տեղւոյն Ս. Յովհաննէս Եկեղեցին քարոզելով մեծ ժողովրդականութիւն կը շահի:

Սոյն եկեղեցիին հովանիին ներքեւ է որ ինչոյէն հաստատած ենք, 1 Մարտ 1863 թուականէն սկսեալ կը հրատարակէ Վարդ Կեսարիոյ (Կիւրդար Գայաթիլ) կիսամսեայ հայերէն եւ թրքերէն թիւթը: Իւրաքանչիւր ամսոյ 1ին եւ 15ին լոյս տեսած սոյն պարբերաթիւթը կը լրացուցած է շարունակել հաշիւ 15 թիւ, որովհետեւ Կեսարահայոթեան ստիպման պատճառաւ նոյն տարւոյ աշնան հարկադրուած է ծննդավայրը վերադառնալ:

1864 տարւոյ Փետրուար ամսուն Կեդրեանական Վարչութիւնը գլխի թէքիտալ (Թոստաթօ) գրկած է իւր սահմանադրական գործողութեանը թնիչ եւ գործադրիչ: Աս-

կայն իրեն ամբողջական լրացություն տրուած է իրարայմ, վերադարձած է Պոլիս և ստիճ ալ՝ Կեսարիա ։

1868-1870 թուականներուն Քայսարի մէջ կրթական գործով զբաղած է ։ 1870ին Կեսարիոյ մէջ կրկին մասնաւոր վարժարան մը բացած է ։ զոր նիւթական պատճառներով պալուում է փակել 1875ին ։ Այնուհետեւ Թանգարան տնտեսով կիրակնօրեայ վարժարան մը ալ բացած է ։ 1881 թուականին կրկին Պոլիս գալիս, միջոց մը Կէտիկըաշալի վարժարանը աւանդիչ եղած է ։

Նոյն տարին Կեսարիոյ առաջնորդական փոխանորդ նշանակուած է եւ չորս տարի պաշտօնավարած է Հինգ Հնչուի ոսկի ամսականով ։ Սակայն յիշեալ դումարը իրեն հանոնտար կերպով չվճարուելուն պատճառաւ, Հարիւր գալիս առնելիք մը զգացած է, ինչ որ ձեռք ձգելու նպատակաւ ստիպուած է դատարան դիմել (Տե՛ս Մասիս, Թիւ 3402) ։

Մեծ Տէր Մարտիրոս Քահանայ իր առաջնորդական պաշտօններուն մէջ միշտ խոհեմութեամբ եւ հեռաւորութեամբ շարժած է ։ Այս մասին կ'որոշ օրինակ մը յիշել ։ 1877-1878 թուականներու Քուրքեւուտ պատերազմին երբ Կեսարաշուրթիւն ալ կասկածի կ'ենթարկուի, Տէր Հայր խաչ եւ զրօշակներ՝ բարձրացուցած հինգ հազար հոգիներ խուճրով մը եկեղեցիէն կառավարչատուն կ'երթայ եւ զրան առկէ կը խօսի ուղղեցիկ եւ իմաստային քարոզ մը, որուն պատասխանելով կառավարիչը կ'ըսէ թէ՛ շատ ազդուած է իր խօսքերէն ու Հայոց հաւատարմական զգացումներէն ։ Եւ անմիջապէս պիտի հետագրէ վեհապառ Մուրաբին այս հաւատարմական ցոյցին համար ։

Այսպէս, Տէր Մարտիրոս Քահանայի դիւանապետութիւնը հաւանական անխորտակ զկողմերու առաջըր կ'առնէ ։

Նախորդ կառավարիչը Համիտ Պէյ ալ իր յարեկամը եղած է ։ Եւ յայնքան՝ որ իր քարոզները մտիկ ընելու Համար շոյնիսի կեկեցի եկած է ։ Իր քարոզները տնկնորոգներուն մէջ Յոյներ ալ գտնուած են ։ Ունեցած է նաեւ Քուրք աշակերտներ ։

Նիկողայոսյան Քահանայ աշխատակցած

է նաեւ Հայ մամուլին ։ Անստորագիր յօդաւանդներ ըստ ընծայած է Մանգուսէի էփէ-նար թերթին մէջ ։ Թողած է նաեւ անտիպ զրուիւններ եւ գրքակներ ։ Ըստ Զարգարեանի, իր երեսուն ձեռագիրներէն միայն երկուքը փրկուած են ։ Ասոնք են՝ «Հրաւեր սիւսիս» եւ «Դասագիրք քարոյական քակրանց» ։ Եղած է քով թրքարան եւ թրքերէն լեզուով զրած է սրանաւորներ ։ Սորված է յունարէն ։

Բազմադրին եկեղեցականը վախճանած է, ըստ Զարգարեանի, 6 Յունուար 1894ին, իսկ ըստ Ալպոյանեանի՝ 6 Յունուար 1895ին ։ Գեր. Մուրիկեան Կարդապետ ալ վերջին թուականը արձանագրած է ։ Հետեւաբար Զարգարեանի նշած տարեթիւը տպագրական սխալի մը արդիւնքը պէտք է որ ըլլայ, որովհետեւ իր կողմէ զրի առնուած կենսադրականին խորագիրը եւ վերջաւորութեան յիշուած երկու արդիւնդներն ալ 1895 թուականը կը կրեն ։ Եկեղեցականը արարողութեանց նախապահած՝ եւ դամբանականը խօսած է Տրդան Եպս. Պաշան ։ Ամիւնները ամփոփուած են Ս. Աստուածածին Մայր Եկեղեցւոյ բակի ։

Մեծ Տէր Մարտիրոս Քահանայ Նիկողայոսյան ունեցած է Տրդան Տէր Մարտիրոսյան անունով որդի մը ։ Եւ դուստր մը՝ որուն պառնիք՝ Վարդան Ինկիլիդեան, խոստմանից երիտասարդ մը, պաշտօնավարած է Գոհարէի Հէլիոպոլիս Օսաիս ընկերութեան մէջ ։ Եւ վաղաժամօրէն մեռած է 15 Մարտ 1912ին ։

Վերջանելու համար սոյն գլուխը, կ'աւելնէ մէջըրում մը կատարել Վեր, Կարապետ Աստուածեան ճեշտըրեան Հայ Աւետարանականաց եւ Աւետարանական եկեղեցւոյն ։ (Յրէցիս, 1952) Հետորէն, որմէ օրինակ մը ըստիւնած էր Եւ Նուրիքի Հեղինակը տարիներ անաջ ։ Յիշեալ տղանաւ իւր 85-րդ էջին վրայ իրիմեան Հայրիկի մասին արուած տեղեկութիւններէն յայտնի կ'ըլլայ թէ՛ Երբ 3 Մեպո. 1851ին Քայսարի կը ժամանէ, կ'այցելէ նաեւ տեղւոյն վարժարանը՝ որուն առաջնորդական էր Գրիգոր Նիկողայոսյան ։ Իրիմեան հոն չորս տարի մը իրեն հետ միասին իր դասատու

կը պաշտօնավորէ : Այս առթիւ Առանձին կը նշէ թէ՛ «Այս ընկերակցութեան ներքին-լուծովը խորմեանմով գաղափարական կը բարձրանայ եւ կ'որոշէ ապագայ գործը» :

Քիչ մը, հեղինակը նոյն առթիւ կը գրէ . «Հոն ներմեան Մկրտիչ իր աշխատակից ուսուցիչէն կը ներշնչուի եւ կ'ըլլայ ինքն ալ ազատախոն լուսատարած եկեղեցական վարդապետ եւ Հայոց Հայրեր» :

* * *

Սեօ Տէր Մարտիրոս Քահանայ Նիկո-դատեան ունեցած է բազմաթիւ արժէքաւոր աշակերտներ, որոնց մէջ կը գտնուին Կիւպէնկեաններու, Կարապետ Փանոսեանի, Գէորգ Զարգարեանի, Եսայեան Հարապատներու, Բարսեղ Հարաճեանի, Յովհաննէս Պալլըճեանի եւ այլոց նման անուանի գէօքեր : Իսկ այլ եզող աշակերտներուն երիցագոյնը եւ թերեւ միակ մեքայորդը կը կարծենք թէ մեր հայրն է (Միշտ իմ Քահանայ), որ ինչուսն եւ եօթմեայ իր պատկառելի տարիքով կրնայ անվարան նկատուիլ Կեսարահայոց նահապետը :

Մեր զրոյթեան երկրորդ բաժինն մէջ պիտի ներկայացնենք իր յուշերը՝ իր անձուկաց ուսուցչին մասին, որուն անունը միշտ երախտագիտութեամբ կը յիշէ :

Մեր հայրը՝ ծննդավայրը եզող Կեսար-իոյ մէջ, նախ եօթը կամ ութը տարեկանին աշակերտած է, իր տան մէջ դասաւանդող բնիկ Կեսարացի Կարապետ անուն տղամաշուք երիտասարդի մը՝ որ միանգամայն տաղանդաւոր նկարիչ մըն է եղեր : Յետոյ ամառը աշկին ուսուցիչ սննդած է Միշտի Շէքրճեանի, որ իր մօրենական մեծ հօրը՝ Եղիա Շէքրճեանի եղբորը՝ Սարգիս Շէքրճեանի որդին եղած է : Ըստ մեր մօրը վկայութեան, Միշտի Շէքրճեան Ա. Ընդհ. Պատերազմի տարիներուն աջօրի հետեւանքով Դամասկոսի մէջ շատ կարօտ միճակի մէջ գտնուած է : Բայց իր Պէյրու-թարնակ արգիները այժմ Լիբանանի մեծուհարուստ Հայերէն են :

Այնուհետեւ աշակերտած է Տէր Մարտի-

րոս Քահանայի, որ այդ միջոցին Մայր Եկեղեցւոյ առաջնորդն էր եւ ապա Ս. Սարգիս Եկեղեցւոյ վարժարանի՝ Յովհաննէս առաջնորդի մը, որ քիչ ետք Փրանսահան վարժարանն ալ իր հայերէնի ուսուցիչը եղած է : Ապա մտած է Մայր Եկեղեցւոյ Հայկեան-Արամեան վարժարանը : Իր օրով այս զարդին օրահին զիմացի պատին մերեւ, այժմ կոչման՝ Հայկ Նահապետին եւ ժախ կոչման ալ Արամ Նահապետին իր զանեղ պատկերները, կեդրոնը՝ հայկական զինուանի, իսկ ամպինին ետին ուլ, ներս քաշուած պտտին վրայ՝ Անիի նոյնպէս իրա-նեղ հոյակապ մէկ նկարը կայ եղեր :

Այն ատենները վարժարանին ընդհանուր կառավարիչ եղած է Յակոբ Պոտազեան, որ աշակերտներուն հանդէպ շատ խիստ վարժած է : Ան ունեցած է Կիւպէնկ, Վէհիշ եւ Վէհանոյ տնտեսով Երեք դուստրեր, որոնք Արամեան Աղջկանց վարժարանի մեր մօրը ուսուցչուհիները եղած են :

Յետոյ Փրանսիայի սորվելու նպատակաւ շուրջ տարի մը տեղւոյն Յեսուսեաններու վարժարանը յաճախած է : Սակայն 11 Սեպտ. 1887ին, Տրգատ վրդ. Պալեան առաջնորդական պաշտօնին ձեռնարկելէ ետք, Հրամայած է որ Լուսաւորչարանները իրենց դասակները Փրանսական վարժարանէն ետ առնեն՝ կաթողիկէ քարոզութեան շնորհակալութեամբ : Երեք հօրեղբայրը՝ Հաճի Յակոբ Բամպուճեան Ս. Առաքելաւոր Մայր Եկեղեցւոյ թաղային խորհրդոյ անդամ ըլլալուն պատճառաւ, առաջնորդած է իր եղբոր սրբկոյի դասակը յիշեալ զարդին հանէ, զմասը կացութեան շատնուելու համար : Ան ալ անաւրով իր թելադրութեան, իր դասակը կրկին Մայր Վարժարանը գրկած է :

Հոն ի մէջ այլոց զատնիկը ունեցած է Տրգատի Ռեթիսեանը, որ մօտաւորապէս 1895ին Պոլսոյ համալսարանէն թմբիկ վկայութեամբ է եւ մեղած է թիֆլիսէ 1913 տարւոյ Մայիսին Կեսարիոյ մօտ գտնուող Նիշտիկ վիւղաքաղաքի Մկրտիչ Մուրիկեանի հարբը՝ Սեպ. Հիւսնիպանցի փոխ տնօրէն Պր. Վարդապետ Մուրիկեանի եւ Գէորգ Ժամճեանի,

որ դատարանին առաջինն է եղեր, իսկ ինք՝ երկրորդը:

Քիչ հաք, իբր Մայր Վարժարանի ուսուցիչ, Սերաստիայէն կենարիւս ժամանած է Թաղէս Գառուէի Տէր Տիարեան անուանով 40-45 տարեկան վարժապետ մը, որ միանգամայն հայ եւ եւրոպական երաժշտութեան հմուտ զգրապետ մը եղած է: Պաշտօնավարած է նախ Մայր Եկեղեցին եւ յետոյ Ս. Սարգիս եկեղեցին: Ունեցած է զեղեցիկ ձայն մը: Ըստ իր վկայութեան աշակերտած է Սերաստացի նշանաւոր վարժապետ Մանուկ Գառուէի, որ ըստ մեր հանդիպումի եղբոր՝ Կարապետ Բաժպէտեանի վկայութեան, 1890էն թիւ հաք Կեանքիս զաւրով միջոց մը Ս. Սարգիս եկեղեցւոյ վարժարանը գլուղշուքին ըրած է: Ասկայն ժամանակ մը վերջ Թաղէս Գառուէի ղեկավարեցանութեան կողմէն ներշնչելով, տեղւոյն Թաղական Խորհուրդը օր մը յանդերձ երկու քահանայ ղրկած է վարժարան, որպէսզի իր կրօնիչ զաստանդութեան ներկայ գտնուին եւ քննութիւն կատարեն: Հասանաբար անկասած տեղեկագիր մը տուած բոլորին ուսումնասու, Թաղականները զինք Մայր Վարժարանէն հեռացուցած են: Ասոր վրան Ս. Սարգիս եկեղեցւոյ Թաղային Խորհուրդը զայն հրաւիրելով իր վարժարանին ուսուցիչ նշանակած է: Իր աշակերտները զինք շատ սիրելով իրեն հետեւած են եւ յրթելով Հայկեան-Արամեան վարժարան՝ Ս. Սարգիս եկեղեցւոյ ուսումնարանը արձանագրուած են: Ասոց մէջ գտնուած է նաեւ մեր Հայրը, եւ 1890 թուականին Պոլսի Լեւոն ատեն դեռ Թաղէս Վարժապետ կը պաշտօնավարէ եղբի յիշեալ կրթարանը: Իր մէջ հրաժեշտ առած ատեն իրատեսեր տուեր է, որպէսզի Պոլսոյ մէջ երիտասարդական փորձութիւններէ հեռու մնայ եւ եկեղեցիները յամախէ:

Այժմ խօսքը կու տանք մեր հօրը.

«Վաղմերախտ ուսուցիչ» Տէր Մարտիրոս Քահանայ Նիկողայոսեան 1880 թուականին, Հայկեան-Արամեան Վարժարանի վերանայարկը անմնական զարդ մը բացած էր, որուն առաջին աշակերտներէն մին եւ

եղած է: Միւս աշակերտներէն կը յիշեմ Բիւշահանեան (ապա Արամեան) Եսայի, Մարտիրոս, Կարապետ եւ Միսաք Հարապետները եւ Օհանեան Սարգիս ու Կարապետ եղբայրները: Ասոցմէ առաջինները եղիւս Ենթերհան մեծ հօրս Բեթոն քրոջը գաւակները, իսկ երկրորդներն ալ Տիրուհի քրոջը Թունները եղած են: Ասոցմէ Կարապետ Արամեանի օրդին է Փրօֆ. Արամ Էրսիմէր:

Իբր ներշնչաւ դաստիարակ եւ անբասիր հողաւորական, իմ նկարագրիս կազմութեան վրայ մեծ ազդեցութիւն դրածն է: Անոր Լատաւան իրատեսները իմ յիշողութեանս մէջ տակաւին թաքտ են: Ան է որ մեզ քաջայայտած է գրեթե բարոյական եւ հոգեւոր նիւթերու վրայ:

Օր մը իննի ալ սա նիւթը անուս՝ «Այլը եւաթառ աշխիւ, պաշտառ արքա»: Այս բնաբանին վրայ թրքերէն լեզուով շարադրութիւն մը գրեցի եւ երեկոյ մը Տէր Հայր Ժողովուրդը Ս. Լուսաւորիչ Եկեղեցւոյ շտաբանը հրաւիրելով, դրածն ներկաներուն առջեւ հարգող տուաւ: Կենսաբանական թրքաբանական բոլորին պատճառաւ ստիպուած էինք թրքերէն գրելու: Համայնքը Տէր Հօր այս նոր արարքը դիտարկեց եւ բուսական ատեն այս դրութիւնը շարունակուեցաւ:

Ժողովուրդը զինք «Բիւրխտփայ» անուանած էր: Միջահասակ եւ քաջառողջ էր: Համակրէի ու միանգամայն պատկանելի դէմք մը ունէր, իր երկար սպիտակ մօրուքով, յայն ճակատով, խորաթափանց աչքերով եւ խառնուրդ նայուածքով: Մեծ Վարդապետին նման շափալանց խոնարհ բլլալով, բոլոր իր տալիսերուն վրայ կը դուրսդուբար:

Անգամ մը Տէր Հօր կողմէ աշակերտներուն հարցում մը ուղղուեցաւ թէ՛ Ժողովուրդին ո՞ր դասակարգը երկրին համար ամենէն օգտակարն է: Այս հարցումին տրուած պահապան պատասխաններէն միայն հետեւեալը առաջնութիւն չունեցաւ՝ «զիւղացի» որ ցոյնն կ'արտադրէ: Այս էր ըստորագրողիս պատասխանը, որուն հետեւեալ

ցու: Տէր Հայրը, դոմիւրով դիւպացնենք, ուրոնք ժողովուրդին տնտեղ կը հայթաթեն:

Անյեւեթ հովիւր իր հօտին հանդէպ շատ կարեկից ու մխթաբիչ եղած է եւ ինչպէս Փրկչին հմտն տառապած է: Կանուխէն կորսնցուցած է իր երկցուհին: Իր խոստամտից թոյր, որուն տնտեղը այժմ կը յիշուի յիշողութենէս, Կեատրիոյ Գրչա (գործ) Գարույի Հայ Աւետարանական վարժարանին մարգահի ուսուցիչ էր: Մօտաւորապէս 1880ին, մարգահի կտախ միջոցին, արկածի մը զոհ ըլլալով, ծերունի Տէր Հօր սիրտը խոցած եւ յիշքը խոր սուգի մատնած է:

Ս. Աստուածածին Մայր Եկեղեցւոյ բաղամարդին աւագերէցը երկար տարիներ, աւելն Կիրակի իր պերճաւորած եւ հոգեւորական զարդերովը Կեատրիոյ Հայութեան մէջ օրհնութիւն մը եղած է: Տունները կատարած իր աշխարհայիններովը մխթաբած է վըշտապանները եւ չքաւորները: Եկեղեցական սուրբ կուսակցին պիտակից, քահանայական բարձրագոյնութիւնը բարձր պահած է: Անշահանդիւր ու անբարեկրկնեց մը ապրած է: Կղերական պարտականութիւնները կատարած է առանց ժողովուրդէն վարձք մը ընդունելու եւ միայն թաղականութեան կողմէ փրկեալ ղեկավարած համեստ աշխարհային զոհացած է:

Երջմեկայիշատակ Վարժապետեան Ներսէս Գառիբաբեքի օրով Պոլսէ եկած եւ Կեսարացի մօտաւականներու խնդրանքը Գուժարարի Մայր Եկեղեցին պատարագելով, Գառիբաբեքին թոյլտուութեամբը եւ իր ներկայութեան ներշնչելով ջարդով մը խօսած է:

Տէր Հայրը իմաստուն եւ միանշանակ հեռանկար եղած է: Այս մասին կ'ուզեմ զբոսալ մը պատմել:

Մօտաւորապէս 1885 թուականին Ս. Սարգիս Եկեղեցին ի հիմանէ եւ զմիջով վերակառուցուած էր: Գաւթին այ շինել տուած էր զոքանչս՝ լուսաւորեալ հոգի մահաւոր Տիգրանուհի Լուսարարեանը: Ժամանակին, զլուսաւորարար Զարգարեան բարեւարաւ զերդաստանին նուիրաբողոքութիւններով վերականգնած Կեատրիոյ Մայր

Եկեղեցին թաղական խորհուրդն այ, մի քանի տարի ետք որոշեց իր Եկեղեցին վրայ զմիջեմ մը աւելցնել: Բայց, Տէր Մարտիրոս Գահանայ երկու պատճառներով այս ծրագրին դէմ կեցաւ. նախ՝ աւելորդ ծախք մը նկատելով եւ երկրորդ՝ շինքին համար վրատանք տեսնելով: Սակայն թաղականները, Տէր Հայրէն աւելի ճարտարապետին խորհուրդին անուանին: Ամուրի բերդի մը պէս կառուցուած հոյակապ տաճարին տանիքը հարկը զօտարութիւններով մշտեղէն ծաւակնէ ետք, սկստն զմիջեմ շինութեան, Բայց զմիջեմ կէսը տախտին չաւարտած, ապրթապետի շորտ հակոյ սրիւնըն մին ճաթեցաւ, որուն հետեւանքով ճարտարապետը ստիպուեցաւ զմիջեմ համար պատրաստուած ջարդեր յղկելով թիթեղնէ եւ հաթած սրիւն ու երկաթ օգտակարով ամրացնել:

Տէր Հայրը տղապէս եւ տնտեսապէս էր նու: Իմաստուն իրաւունքով ժողովուրդը կը պարզապէս շարժութիւններէ եւ արեւելու թիւնէ: Անպա մը լուսած էր թէ՛ «Եթէ սիկառի եւ օղիի տրուած դրամը ղկորցնիր յաւիտեան», մէկ նախ անուս աղիւստ տղայ չի մնար:

Մօրենական մէծ հայրս՝ լուսահոգի Եղիս Եղիբեկեան, իր շատ մտերիմ բարեկամներէն էր: Հեռաւարտ յաճախ իրարու կ'աշխարհէին: Իրեն աշակերտելէս առաջ օր մը պապս զիս տնոր տունը տարաւ: Հոգեւոր խօսակցութեանց ընթացքին, Տէր Հայրը Աստուծոյ հայրական սիրտին եւ ողորմութեան վրայ խօսելով ըսաւ. «Եղիս», չեք կրնար երեսակայել Աստուծոյ հայրական սիրտին սինարիւնը եւ անտախտութիւնը: Բողոքոյն աքիւնտ կայր Անոր անկուս սիրտին խորքովանիք եւ շափանիքն է:

Երեսնամարդ հոգեւորականին զօրաւոր հաստքը եւ վկայութիւնը իմ մանկական որտեղ վրայ երկնային պատգամի մը պէս խորունկ ապկեցութիւն կարծեցին եւ այնուհետեւ Գաղղթեան ինքի համար սիրտ մալնիւ մը եղաւ: Տարիներ ետք, Տէրը զիս արժանացուց այդ նուիրական Գաղղթը եւ Ա-

նոր մօտ գտնուող Սուրբ Գերեզմանը մարմնաւոր աչքերով եւս երկեցս անանելու :

Տէր Հայրը անշահախնդիր եկեղեցական մի բլրալոյ, աղքատութեան մէջ փակած է իր աչքերը : Իր զագաղին վրայ դրուած պընակին հասոյթը, իր սղակոյճի ելքիցն աղջկան յատկացուած է իրը օգնութիւն : Յուրաքանչեւ որոյ շատ փառաւոր եղած է : Թաղման կարգը կատարած է առաջնորդ Տրդատ Վրդ. Պալեան :

Յուշերուս վերջաւորութեան կ'ուզեմ հոս զետեղել անձն ուսուցչիս իմաստասիր խօսքերէն մին՝

«Ազրլ Էֆօսիւր փխտաւորք .
Տիմ օմում չիշէյիտիր .
Փագիլէթ օմում մէյվէսիտիր»

(Յէյթը արժատ ու տունի է ,
Կրօնքը անոր ծաղիկն է ,
Ասաքիւնութիւնը անոր պտուղն է) :

Յիշատակն արդարաց օրհնութեամբ եղեցի :

* * *

Մեր Վօր յաւերժէն եւք կ'ազենք ներկայացնել նաեւ մեր հանդարտեալ մեծ մօրեպրօք՝ Մելքոն (Մէլիքօֆ) Շէքըճեանին՝ Տէր Մարտիրոս Քաշանոյցի մասին տուած շաւհեան մէկ տեղեկութիւնը : Նախ յայտնենք որ հանդուգնալը երկար ատրիներ, միշտ Թուրքիոյ անկախութեան պատերազմի վերջաւորութիւնը, Անատոլիոյ զանազան քաղաքները երկաթուղիի կախարհապետ եղած է :

Իր հօրը՝ Եղիա Շէքըճեանին, որ ըստ իր վկայութեան Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ թողականներէն եղած է մինչև 1890 թուականը, եւ Տէր Հօր միջեւ տեղի ունեցած իր անկողնութիւններէն իմացած է որ վերջինս իրան տարիի չափ կէտ մը անկրօն ապրած է : Յետեւ, հողի անմահութեան վրայ ըստմութիւն բառիներէն եւ յաճախէն հին դրբեր կարգաւոր ապ մասին համոզում գոյացու-

ցած է : Այս ծանօթութիւնը կարեւոր է նաեւ տեսակէտով որ իր լատինալատութիւնը ցարդ անծանօթ կը մնար : Ըստ նոյնի վըր կայութեան, վերջին տարիները Տէր Հօր ձայնը տկարացած ըլլալով, եկեղեցին՝ Ժողովուրդը Եղեզկը հրաւիրէ եղեր :

Այժմ կ'ուզենք յաւելում մը կատարել մեր հօրը յուշերուն վրայ : Մեր Հայրը լաւ կը յիշէ թէ՛ Տէր Մարտիրոս Քաշանոյց իրենց «Թեաւարոս» անունը դրքէ մը հասաւանդներ կը կարգար, իսկ բուն զատերը կ'առանդէր իր օգնականը, որուն անունը այժմ չի յիշեր :

1963ին Երեւանի մէջ տպուած «Հայ Հըմաթիւ Գրքի Մատենագիտական Ցուցակ»-ն կարգադրած ձեռքի թէ՛ այս մատենը եւ՝ մանուէլ թեաւարոս «Իմաստասիրութիւն Բարբաղի» հատորն է, որ Հ. Վրթանէս Ասկերեանի կողմէ հայերէն թարգմանուած է եւ առաջին անգամ լոյս տեսած՝ Վեներա 1793ին : Կը բաղկանայ 80 էջերէ :

Մեր խօսքը վերջացուցած ատեն կ'ուզենք նշել թէ՛ Տէր Մարտիրոս Քաշանոյցի կենսագրութեան մէջ կան նաեւ երկրորդական տեղեկութիւններ, զորոյ զանց տուած ենք : Այսպէս, հանդուգնալ Ա. Արքայանան իր «Պատմութիւն Հայ Կեանքի» ստուար աշխատութեան մէջ (Գահիրէ 1937, էջ 1103) կ'ընէ թէ՛ 1 Սեպտ. 1858ին հիմնուած Կեսարիոյ Հայկաղեան Ընկերութեան կազմութեան ատեն մեծ դեր խաղացած է Տէր Մարտիրոս Քաշանոյց եւ Արքայանան Վարդապետ : Բայց մեր գլխաւոր նպատակը եղած է ներկայ յօդուածով ներկայացնել իր կեանքի կարեւոր դիմերը եւ մանաւանդ մեր հօրը յուշերը, որոնք շուրջ տասնեակ մը տարիներ անց զրի առնուած ըլլալով հանդերձ, ցարդ անտիւր կը մնային :

Եւ Տէր Մարտիրոս Քաշանոյց Նիկողայոսեանի պայծառ յիշատակը յուշ տան անթափառ պիտի մնայ եւ իր պանծալի անունը ու յիթխարի վառանքալ միշտ երախտագիտութեամբ պիտի յիշուին ապագայ սերունդներու կողմէ :

Սկիւտար

Գ. ԲԱՄՊՈՒՔԱՅԱՆ